

**ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕЇ У СВІТОГЛЯДІ ІВАНА
ФРАНКА**

Аналізується науковий пошук І. Франком змісту і шляхів втілення соціалістичної ідеї як історичного феномену, що виникла з еволюційного розвитку суспільства. Розкриваються основоположні погляди вченого на вирішення соціальних проблем людства. Наголошується, що соціалізм це повна політична воля, рівність і солідарність націй і народів кожної людини. Показано критику і доведено І. Франком антинауковий зміст і характер, безперспективність марксистського соціал-демократизму для Європи й зокрема українського народу, розкрито роль національної ідеї у втіленні в життя ідеалів соціальної й політичної свободи та рівності. Обґрунтовано ідейну еволюцію мислителя від світоглядного матеріалізму і раціоналізму до ідеалізму та ірраціоналізму.

Ключові слова: соціалізм, соціал-демократизм, комунізм, національний ідеал, еволюція, поступ.

Analyzed scientific research by Ivan Franko content and ways of implementation of socialist ideas as a historical phenomenon that has arisen with the evolution of society. Revealed fundamental scientific views on the solution of social problems of mankind. It is noted that socialism is the full political freedom, equality and solidarity of the nations and peoples of every person. Showing brought criticism and I. Frank unscientific content and nature, the futility of Marxist social democracy in Europe and in particular the Ukrainian people, exposed the role of the national idea in the implementation of social and political ideals of freedom and equality. Grounded ideological thinker evolution of philosophical materialism to idealism and rationalism and irrationalism.

Key words: socialism, social democracy, communism, national ideal, evolution, progress.

Видатний письменник, вчений, філософ-гуманіст, громадсько-політичний діяч І. Франко все своє творче життя присвятив боротьбі за соціальну справедливість, за визволення українського народу з колоніального рабства. Боротьба проти соціального й національного гноблення українства стала його ідейно-творчою заповіддю. Унікальна, інтелектуальна і геніальна особистість, він як ніхто усвідомлював, що необхідно підняти дух народу, роз'єданого, колонізованого, «замученого», «розбитого», «мов паралітик на роздоріжжю», який «людським презирством ніби струпом вкритий» [13, с. 664].

Підняти дух для І. Франка – це просвітити народ, дати можливість сотням тисяч неосвічених, темних і прибитих горем осягнути правду

свого знедоленого життя, якою б гіркою вона не була. «Що значить безгрунтовій юрбі ..., – писав поет, ... – Обіцяти свободу? Чи не те ж, що з землі вирвать дуб, і пустити на воду?» [13, с. 697].

Наслідком титанічної праці генія стало написання 6000 творів, з них 3000 наукових і публіцистичних праць із різних галузей знань та суспільно-політичного життя.

Наприкінці 70-80 рр. поет вивчав твори Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, У. Томпсона, П. Прудона, В. Консідерана, К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Драгоманова, С. Подолинського та інших вчених, які досліджували соціальні процеси. У праці «Мислі о еволюції в історії людськості» І. Франко розглядає основні етапи розвитку суспільства від його первісного стану до товарного виробництва включно [15, с. 76-139]. Він намагається на основі аналізу історичного минулого «відгадати ... напрям майбутнього розвитку і виробити в собі бодай в приближенні вірний образ майбутньої суспільності» [15, с. 80]. Митець глибоко переконаний, що ніякого «золотого віку» в історії людства не було, а ідеал суспільства необхідно вибудовувати з історичного еволюційного розвитку. Автор стверджує, що основними принципами майбутнього суспільного життя повинні стати свобода, рівність і братерство.

Захоплюючись утопічними ідеалами суспільного життя, виробленими Платоном у своїй «Державі», Т. Мором в «Утопії» й Т. Кампанеллою у «Місті сонця», І. Франко критикує їх химерність і пропонує будувати більш досконале суспільство без насильницьких й кривавих потрясінь, спираючись на хід історії, людський розвиток, науку, «почуття і розуміння потреб народних». Ідею соціальної рівності, образ прийдешнього суспільства він вбачає у «науковій теорії громадянства», яку формулює у «Мислях о еволюції в історії людськості». Основною тезою його теорії є економічна рівність людей, за відсутності якої начебто не може бути справжньої свободи, рівності й братерства. Мислитель переконує сучасників, що досконале суспільство це те в якому капітал й усі знаряддя праці перейдуть у спільну власність й користування [15, с. 76-139].

Громадська спільність, за І. Франком, ґрунтуватиметься не лише на спільних економічних стосунках, а також охопить державні, громадські й родинні відносини, що стане запорукою знищення соціальної нерівності й задоволення всіх потреб членів громади. Основний обов'язок громадянців – це участь у загальній праці. Він стверджує: «Хто не працює враз із громадою, той не член громади, значить і жити не може в громаді громадським добром» [15, с. 138]. Загальна праця не звільняє людину від громадської залежності, хоч автор не заперечує свободи слова, навчання, переходу з однієї громади до іншої.

Франко, продовжуючи пошук досконалих форм соціального устрою, заявляє, що наука й освіта, здобутки суспільного життя стануть

надбанням усіх людей, а влада зникне як така. Громада, а не сім'я буде займатись вихованням дітей. Молодь формуватиметься за однаковими і всезагальними моральними й ідеологічними принципами [15, с. 139]. Не зрозуміло тоді як, за твердженням автора, кожен член такого суспільства розвиватиме свої вроджені здібності й приносити користь громаді. Натомість, він усвідомлює, що майбутній суспільний лад, не зможе гарантувати особисту свободу людини, її незалежність перед громадою.

На час написання цієї праці письменник вірив, що суспільство сформоване на засадах економічної рівності, спільної праці, тісної дружби й братерства буде досконалим й стабільним, задовольняючи потреби всіх його громадян. Після переслідування і неодноразового ув'язнення за участь у робітничому русі й пропаганду соціалістичних ідей протягом 1877 – 1878 рр. І. Франко у праці «Що таке соціалізм?» (1878), виданій на кошти робітників, продовжує вивчення нового вчення про вирішення життєвих проблем людства. Він робить висновок, що «соціалізм – то є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убожество, запровадити справедливіший, щасливий лад, ніж нинішній...», проте у такий спосіб, щоб засоби виробництва, сировинні ресурси «... перейшли від приватної власності окремих людей до загальної власності» [14, с. 44-45], тобто до громад.

Теорія громадівства І. Франка нав'язана вчителем М. Драгомановим була хибною, як і доктрини його попередників – утопістів. Вона включала ідеї й концепції орієнтовані на соціалістичний ідеал і її також можна назвати соціалістичною утопією. У 1900 р. І. Франко у праці «Поза межами можливого» аналізуючи вчення М. Драгоманова напише, що «... глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі свого національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій (послідовностей), також на політичному полі був головною трагедією в житті Драгоманова ...» [23, с. 308].

Натомість ще студентом І. Франко у 1877 – 1878 рр. переклав теоретичні розділи праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» під заголовком «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса», де наголосив, що творцями соціалістичної теорії є Сен-Сімон, Фур'є і Оуен і що їх думки про суспільні зміни будуються «чисто на розумі і фантазії, без зв'язку з сучасним розвитком» [10, с. 14].

Еволюцію соціалістичної ідеї І. Франка прискорили участь у робітничому русі, редагування польськокомовної газети «Праця», літературна й наукова діяльність. Наприкінці 70 – початку 80-х років XIX

ст. він написав ще понад 30 науково-популярних і публіцистичних статей та заміток, таких, як «Солідарності», «Що нас об'єднує і що нас ділить», «Англійські робітничі товариства», «Чого ми хочемо?», «Чого вимагаємо?», «Робітниче питання» та ін., де здійснить аналіз антинародної сутності тогочасного товарного виробництва й суспільства, викриє жахливу соціальну й економічну нерівність, експлуатацію робітничого люду, закличе трудівників до солідарності у боротьбі за кращу долю.

Через призму наукових знань й соціалістичної ідеї І. Франко творить свої художні прозові праці. В оповіданнях «Два приятеля», «Лесишина челядь», «Вугляр», «Мавка», «Ліси і пасовиська», «Микитичів дуб», «Сам собі винен», «Добрий заробок», «Домашній промисел» та інших він не лише зображує злидні селян та гострі життєві ситуації, а як активний учасник соціального процесу звертається до нагальних потреб часу, до загальнолюдських цінностей. Таке осмислення письменником соціальної дійсності дало змогу багатьом співвітчизникам глибше усвідомити своє національне єство, ставлення до народу і шукати життєву правду у наполегливій та активній боротьбі за його соціальне й національне визволення.

Франко, вивчивши досвід стихійної і організованої боротьби робітників Європи, а також, як безпосередній учасник робітничого й соціалістичного руху в Галичині, багато художніх творів й публіцистичних статей присвятив соціальному становищу робітників. В оповіданнях «Полуйка», «Яць Зелепуга», «Вівчар», «Задля празника», «Навернений грішник», «Муляр», «Слимак», у повістях «Воа Constrictor», «Борислав сміється» та інших письменник доносить до широкого загалу соціальні проблеми робітників з позицій, які відповідали його науковим і економічним поглядам та національним інтересам. Його герої розуміють причини своєї гіркої долі, прагнуть соціальної справедливості й обдумують заходи боротьби за краще життя.

Франко на початку ХХ ст. був найпопулярнішим серед всіх європейських письменників, стверджує дослідник його життєвого і творчого шляху Р. Горак. Як співробітник провідного німецького видання «Die Zeit» (Час), що задавало тон у політичному, економічному і літературному житті він друкує свої публіцистичні й наукові праці, зокрема про Адама Міцкевича «Поезія зради», де аналізує подвійну мораль польського шовінізму, про становище робітників Галичини й інші соціальні проблеми. Він першим у європейській літературі на робітничу тематику описав у повісті «Борислав сміється» як зорганізувати робітників задля визволення з рабства монополістичного капіталу [3].

Усвідомлюючи довготривалість процесу боротьби українського народу за соціальне й національне визволення, І. Франко у статті «Наш погляд на польське питання» (1883) пропонує нові форми стосунків українського народу з його колонізаторами. Він заявляє: «Єдину поруку

ліпшої будущності обох народів ми бачимо тільки, в їх федеральнім зв'язку між собою і з другими сусідами, в зв'язку, оснований на якнайповнішій рівноправності, і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держати над ними яку-небудь опіку» [17, с. 54]. Натомість, у написаній Франком програмі радикальної партії (1890) письменник закликає «нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично пояснювати ті інтереси та боронити їх». Політичні, економічні й культурні відносини українства з Європою він розглядає крізь призму національної ідеї. У 1899 р. І. Франко виходить з радикальної партії, заявивши, що відчуває себе «насамперед русином, а потім радикалом». У цьому ж році він створить разом з однодумцями Українську націонал-демократичну партію [9, с. 93].

У 1907 р., розвиваючи ідею національної автономії в статті «Свобода і автономія», мислитель заявляє, що для українців, які «мусли коштувати» в імперіях Польщі, Росії та Австрії «найпоганіші і найприкріші наслідки тих старих порядків» ..., «покликом нашим у сю пору не може бути ані автономія ..., ані федералізм ..., але все і всюди: повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності» [30, с. 615].

Франко, ґрунтовно і всебічно, вивчивши теорію і практику соціалістичної ідеї продовжував вірити, «що соціалізм противний усякому утиску, визискові, – чи то людини людиною, чи народу народом». Наприкінці 80-90 років, будучи авторитетним науковцем та відомим громадським і політичним діячем у статті «Соціалізм і соціал-демократизм» опублікованій у журналі «Житте і слово» за 1897 р., він здійснив аналіз брошури відомого дослідника соціалістичних теорій В. Черкезова, який виступив з різкою критикою соціалістичної ідеї у редакції марксистів. Не заперечуючи аргументів й доказів колеги, письменник показав свою схильність до критичного осмислення теоретичної спадщини соціалістів, до еволюції самої ідеї, назвавши її великим культурним надбанням людства «новіших часів» [21, с. 222]. Проте, стверджує Франко, в Німеччині на основі праць Маркса і Енгельса, наукової і агітаційної діяльності Лассаля, Лібкнехта, Бебеля та інших виник поряд з соціалізмом соціал-демократичний рух, який «... ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якимсь неозначенім ближчим демократичнім напрямі» [21, с. 223].

Вчений, аналізуючи «Комуністичний маніфест» німецької комуністичної ліги зредагований Марксом і Енгельсом та їх праці, переконливо доводить, що марксистський науковий соціалізм, зокрема теза про матеріалістичне розуміння історії, нібито відкриті ними діалектичний метод наукових досліджень, теорії концентрації капіталу і надлишкової вартості, не мають наукового обґрунтування й відповідно

майбутнього, а його основу як і соціал-демократизму, становить національний шовінізм і великодержавство [9, с. 222-247]. Позбувшись «ілюзій і хибних доктрин», стверджує Франко, людство обере «ідею будучного братерства, правдивого соціалізму» [21, с. 248].

Великий гуманіст й український патріот, дослідник економічної історії, автор економічних програм галицьких соціалістів, Українсько-руської радикальної партії і народно-демократичної партії, як ніхто усвідомлював загрозу кривавих революцій і диктатури пролетаріату доктрин К. Маркса. У вище названій праці І. Франко позбувається утопічних поглядів на соціальний устрій й стверджує, що марксистські доктрини не мають наукової основи підпертої історичним розвитком, а тому й довготривалої перспективи і несуть загрозу еволюційному гуманістичному розвитку людства.

Аналізуючи так звані наукові відкриття К. Маркса і Ф. Енгельса, вчений стверджує, що наука розвивається за індуктивним, а не діалектичним методом. Він підтвердив цей висновок теоретичними положеннями праць видатних вчених й навіть Гете, який писав, що діалектичним методом «однаково легко доказати і pro і contra (і за і проти) всякої речі ..., для досліду правди є тільки один метод – індуктивний» [21, с. 228]. У соціальній практиці й науці цей метод незмінно приведе до поневолення державою людської особистості, подвійної моралі, подвійної правди й подвійних цінностей. Франко назвав прихильників діалектичного методу учнями реакційної і метафізичної школи Гегеля [8]. Ленін пізніше назве ідеї німецького філософа «алгеброю революції».

Франко обґрунтовано заперечує пріоритет К. Маркса і Ф. Енгельса у відкритті теорії надлишкової вартості. Про це, стверджує він знав ще Т. Мор, Р. Оуен, а його приятель У. Томпсон у книгах «Соціальна наука. Дослідження» (1824), «Праця і зарплата» (1826) мав особливо великі заслуги у з'ясуванні джерел додаткової вартості [21, с. 229-232]. Маркс, на думку І. Франка, також не соромлячись скористався теорією надлишку вартості французького економіста П. Прудона, якого безпідставно обізвав неуком і софістом [21, с. 232; 8].

Універсальний вчений енциклопедист, мислитель геній І. Франко, вивчаючи соціальні процеси вмів розпізнавати сучасне й передбачати минуле. Занепокоєний тим, що німецький «марксистський соціал-демократизм» набуває популярності в Росії, й зокрема серед української молоді, вчений у праці «Народники і марксисты» (1899) попереджає українське селянське суспільство, що марксизм виступає «... як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура». Він також, продовжує автор, «... краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [22, с. 296]. Франко глибоко переконаний, що у боротьбі за

національну державу «ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина» [23, с. 310]. Мислитель також засудив «безглузду й антигуманну» складову доктрини Маркса про необхідність перетворення селян господарів на своїй землі у пролетаріїв на шляху будівництва соціалізму [22, с. 297]. Втілення цієї ідеї в Україні протягом 1919-1947 рр. спричинило три голодомори, репресії і війни, що забрали життя понад 25 млн. людей.

У праці «Що таке поступ?» (1903) він обґрунтовано й переконливо критикує марксистську теорію, що пророчила прямолінійний поступ людства від первіснообщинного ладу до феодалізму, капіталізму й соціалізму – комунізму. Поступ людський, стверджує письменник, ходить крутими дорогами і має зигзагоподібний характер, «... він виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві і ... веде до добра» [25, с. 424, 435]. Критикуючи марксистську соціальну доктрину людського поступу. І. Франко переконливо доводить, що у «народній державі» Ф. Лассаля і Ф. Енгельса людське життя опинилось би під владою чиновників від коліски до гробової дошки. Отже, стверджує вчений «... віра в необмежену силу держави в будучім устрою – то ... головна прикмета соціальної демократії» [25, с. 459-460]. Український мислитель геніально передбачає, що «виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою» [25, с. 460]. Так воно й сталося у СРСР, який будував соціалізм за ідеями К. Маркса і В. Леніна.

Великий Каменяр вслід за В. Черкезовим викрив шкідливість і компліятивний характер «Маніфесту комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. У праці «До історії соціалістичного руху» (1904), він заявив, що цей невеликий твір, є великою компіляцією брошури Віктора Консідерана «Принципи соціалізму. Маніфест демократа дев'ятнадцятого століття» написаної у 1843 р. і назвав його «Біблією легально-революційної демократії» [9, с. 530]. Вказавши на прямі запозичення «вождів світового пролетаріату» у В. Консідерана, І. Франко зауважив, що останній «ліпше вгадав будущину, ніж холодний доктринер Маркс» [27, с. 540].

Консідеран, який не був ані комуністом, ані революціонером, продовжує вчений, заперечив фатальні наслідки для суспільства «централізації капіталів» і «загострення суперечностей» між капіталістами і пролетаріатом, а також неминуче зубожіння останніх. «По думці Консідерана, – погоджується Франко, – сама буржуазія матиме

інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну боротьбу проти усіх, прозвану свобідною конкуренцією і запобігати руйнуючим кризам та катастрофам» [27, с. 540].

Український геній не применшує «наукові заслуги та історичне значення Маркса й Енгельса», але він переконаний що «... для сучасних і дальших поколінь буде добре, коли буде розбита легенда про їх месіанство й непомильність, про те, що вони майже з нічого сотворили «науковий соціалізм», «... нове євангеліє робочому народові всього світу ...», що породило «... у вірних і в невірних партійну заїлість і фанатизм...» замість того, щоб наполегливо працювати «... для досягнення великого ідеалу – соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття» [27, с. 542-543].

Доведений до межі розпачу політикою народівців, що підписали угоду з москвофілами й пішли на злуку з поляками під час парламентських виборів, 1895, 1897, 1898 р., а також важкою хворобою І. Франка навідує сумніви щодо здатності свого народу здобути незалежність і втілити ідеї соціальної справедливості. У передмові «Дещо про себе самого» до своєї книги «*Obrazki galicyjskie*» (1897) він заявляє: «Чи ... маю любити Русь як расу – цю расу обважнілу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здатну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізноманітнішого сорту?» [12].

Натомість Франко любив свій народ, жив і творив задля його свободи і щасливої долі. Працюючи над соціалістичною ідеєю, він викривав утопічні доктрини марксистів переважно з позицій гуманізму, загальнолюдських цінностей, сподіваючись на національно-культурне і державне відродження України. Каменяр був справжнім українським патріотом, поборником єдиної соборної держави. За століття до здобуття нашим народом свободи він закликав нас зберігати національну ідентичність, формувати національну й політичну свідомість, бути українцями й патріотами у різних куточках своєї Батьківщини, гартувати волю й багато і невпинно працювати на будівництві національної держави. «Все, що йде поза рами нації, – стверджував мислитель, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над іншою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [23, с. 308-309].

Франко у праці «Огляд української літератури за 1906 р.» переконливо стверджує, що «... в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краї вирости тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю» [31, с. 172]. Він застерігає українських соціал-демократів, як і М. Драгоманов, щоб вони

у боротьбі за втілення своїх ідей залишалися насамперед українцями, а потім соціал-демократами і «... не надто діймати віри соціал-демократичним конструкціям будучини, бачучи в них значну пайку жидівської зарозумілості» [16, с. 22; 6, с. 576]. Мислитель неодноразово повторював, що всі народи йшли і йдуть до волі, до загального добра через свої національні ворота.

Франко закликав українство позбутися масової інерції, не сприймати безкритично слова тих, які поставлені «на чоло народу», «усіх згори накинених правил, формул і догм», а боротися в «політичнім, національним і соціальним житті... за емансипацію людської одиниці, її тіла й духу, її потреб, бажань і вірувань...» [24, с. 406]. Цими філософськими роздумами було завершено його ідейну еволюцію від світоглядного матеріалізму і раціоналізму до ідеалізму та ірраціоналізму [24, с. 414].

Сьогодні, коли Росія веде чергову війну за поневолення українського народу, загарбавши Крим і частину території Донбасу, коли в державі діє потужна проросійська опозиція, яка підтримує агресію і місцевих зрадників, коли навіть Європа і Світ не усвідомили загрози з боку нової російської імперії, українці мають навіки закарбувати у своїй пам'яті й свідомості настанову нашого генія: «Москвофільство, як усяка підлість, всяка деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним» [19, с. 145].

У добу суперечливих шляхів і засобів відродження соборної української державності протягом 25 років, інтелектуальної деградації і лінивства, моральної занедбаності суспільства і «безграничного отупіння всякого морального почуття» [20, с. 187] так званої політичної еліти і державних чиновників, початку руйнування світової системи колективної безпеки ми, щоб спасти націю і державу маємо втілити в життя основоположні принципи національної і соціалістичної ідей українського Мойсея.

На превеликий жаль, політичні лідери й керівники нашої держави, частина української громади і чиновників не лише не усвідомили, а й не знають настільки важливі ідеї національного і соціального устрою геніального поета і вченого, гуманіста – Івана Франка для нас сьогодні. Вони є символом історичного шляху України. Великий Каменярь, вболіваючи за долю свого народу, справедливо нагадує нам:

Твоїм будущим душу я тривожу,

Від сором, який нащадків пізніх

Палитиме, заснути я не можу [13, с. 664].

Чи палить нас сором національного генія, що не дає йому спокою й на тому світі?

Джерела та література

1. Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка: Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006.
2. Василенко М. Г. Іван Франко: поступ ідеї. Монограф. дослідження. – Коломия, 2010.
3. Горак Роман. Іван Франко не дає спокою багатьом сьогодні // День. – 2011. – 25-26 лютого.
4. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його суспільство. – К., 2006.
5. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – Т. 2. – К., 1970.
6. Драгоманов М. П. Документи і матеріали. – Львів, 2001. – № 321.
7. Злупко Степан. Геній, з яким не зрівнявся ніхто // Українська газета. – 2006. – № 30 (78), 31 серпня.
8. Злупко Степан. Іван Франко про утопічність і шкідливість доктрин К. Маркса та Ф. Енгельса // Українське слово. – 2001. – Ч. 37, 13-19 вересня.
9. Історія української літератури ХІХ ст. (70-90-ті роки). У двох кн. Кн. 2. – К., 2003.
10. Кашуба М. Ідея соціалізму у трактуванні І. Франка // Українське літературознавство. Зб. наук. праць. Вип. 68. – Львів, 2006. – С. 13-20.
11. Павличко Д. Іван Франко – будівничий української державності // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 5-33.
12. Салига Тарас. Іван Франко – Каменярь! // Літературна Україна. – 2006. – 1 червня.
13. Франко І. Я. Мойсей // Іван Франко. Вибрані твори у трьох томах. – Т. 1. – К., 1973. – С. 664-714.
14. Франко І. Я. Зібр. творів: У 50 т. – Т. 45. – Філософські праці. – К., 1986.
15. Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості // Зібр. творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 76-139.
16. Франко І. Я. З останніх десяти літь ХІХ в. // Зібр. творів: у 50 т. – К., 1986. – Т. 45.
17. Франко І. Я. Наш погляд на польське питання // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 40-57.
18. Франко І. Я. Промова на ювілеї М. П. Драгоманова // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 133-141.
19. Франко І. Я. Дещо про польсько-українські відносини. Відповідь п. Т. Романовичу на статтю «Хатні справи українців» // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 142-163.

20. Франко І. Я. І ми в Європі (Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття) // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 183-195.
21. Франко І. Я. Соціалізм і соціал-демократія // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 222-250.
22. Франко І. Я. Народники і марксисты (Рецензія на книжку А. Фересова «Народники и марксисты». С. Петербург, 1899) // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 296-300.
23. Франко І. Я. Поза межами можливого // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 301-311.
24. Франко І. Я. На склоні віку. Розмова вночі перед новим роком 1901 // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 400-417.
25. Франко І. Я. Що таке поступ // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 421-468.
26. Франко І. Я. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм (Увага над пастирським посланням митрополита А. Шептицького «О квестії соціальній») // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 498-522.
27. Франко І. Я. До історії соціалістичного руху // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 523-543.
28. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молодезі // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 576-584.
29. Франко І. Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 585-600.
30. Франко І. Я. Свобода і автономія // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка. Упоряд. Д. Павличко. – К., 2006. – С. 609-616.
31. Франко І. Я. Огляд української літератури 1906 р. // Франко І. Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т.; Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів, 2001. – 434 с.: портр.
32. Франко І. Я. Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т.; Упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко. – Львів, 2001. – 434 с.: портр.

33. Франко І. Я. Мозаїка II // Із творів, що не ввійшли до Зібр. тв. У 50 т.; Упоряд. М. Г. Василенко. – Львів, 2009. – 475 с. - портр.
34. Червак Богдан Іван Франко і соціал-демократія // Українське слово. – 2006. – № 36. – 6-12 вересня.